

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIV

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

- С. Б. Сорочан** – д.і.н., професор, зав. кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- О. М. Луговий** – к.і.н., доц., науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики, головний редактор;
В. В. Чепіженко – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., доц., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
І. В. Нємченко – к.і.н., доц., почесний керівник Центру антикознавства та медієвістики;
О. В. Смигитина – д.і.н., проф., зав. кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. Б. Шевченко – к.і.н., старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 12 вересня 2023 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. –
524 с.

ISBN 978-617-689-483-4

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XIV читань пам'яті П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, проведеної ОНУ імені І. І. Мечникова та Одеською Національною науковою бібліотекою 10–12 березня 2023 р.

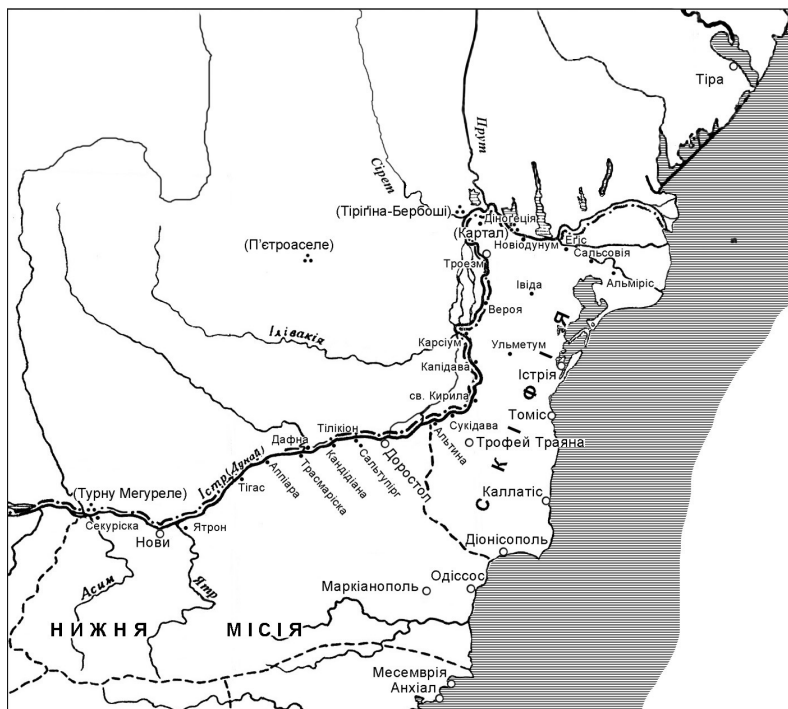
ISBN 978-617-689-483-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)
© Колектив авторів, 2023
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2023

ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

О. М. Луговий (Одеса)

ТУРРИС ПРОКОПІЯ КЕСАРІЙСЬКОГО та ТІРА в VI ст.

Місійський та Скіфський лімес Візантії в VI ст.

Історія Тіри як полісу та міста в складі Римської імперії може бути загалом реконструйована завдяки археологічним відомостям та епіграфічним пам'яткам. Ця тема має значну історіографію, в якій важливу роль відіграють роботи П. Й. Карішківського. Натомість найбільшою білою плямою історії Тіри є період від III ст. до першої згадки зруйнованої Білої фортеці в творах Константина Порфірогенета в X ст. Чи не єдиним подієвим епізодом на цьому проміжку історії міста, вірогідно, є вказівка Прокопія Кесарійського.

В третій книзі «Війни з готами» Прокопій Кесарійський, без особливого зв'язку з рештою оповіді, вставляє історію Хільвудія, стратига ромейських військ у Фракії в 530-532 рр., його загибелі під час кампанії за Дунаєм та анта із таким самим іменем, який видавав себе за Хільвудія задля того, щоби обійняти ту ж саму посаду. Тут же вміщено хрестоматійний опис Прокопієм антів та склавнів та подано інформацію про намагання Юстиніана перетворити антів на федератів імперії – все разом така собі «екзотична історія»¹. Останні події співпадають в часі із авантюрою анта-Хільвудія, викритого Нарсесом під час місії до ерулів, отже в 544/5 році.

В російській, радянській літературі, а також в історіографії інших слов'янських країн, прийнято вважати обох Хільвудіїв слов'янами, антами². Г. Літаврін намагався довести це, спираючись переважно на те міркування, що ані сам Хільбуд другий, ані його однодумці не сумнівалися в успіху своєї хитрості. А належність до «дому Юстиніана» аж ніяк не виключає варварське походження персонажа. Бути ж ось таким незахланним, як описує Прокопій першого Хільвудія, міг бути мабуть лише щирий слов'янин³. Останній аргумент просто не витримує критики. Натомість М. Брайчевський був схильний довіряти словам Прокопія і не бачив жодних підстав, вважати стратига Хільвудія антом⁴. Українсько-канадський філолог Б. Струмінський обґрунтував готську етимологію імені Хільвудія від *Nil(i)baudeis* («посланець битви» чи «провісник битви»)⁵. І враховуючи потужну роль, яку відігравали готи у візантійській армії та при дворі вже протягом півтора сотень років перед часами Юстиніана, готське походження стратига Хільвудія не є дивним, навіть попри базову установку дослідника про те, що самі анти були насправді готами.

З приводу перемовин із антами Прокопій (VII (III), 14) розповідає буквально наступне: «В той час як це там відбувалося, василевс Юстиніан, відрядивши деяких посланців до цих варварів, пропонував їм заселити стародавнє місто на ім'я Турріс, що лежить за рікою Істр, збудоване за старих часів Траяном, автократором ромейів, віддавна спустошене, розграбоване тамтешніми варварами. Таким чином василевс Юстиніан погодився щоби вони були обдаровані цим містом та оточуючою його країною як з давніх давен належною ромеям, і щоби вони заселилися всією силою, і відпустити їм великі гроші, під умовою, щоби вони, надалі союзники, стояли на шляху гуннів, коли ті забажають зробити набіг на Ромейську державу. Варвари все це вислухали, схвалили та обіцяли зробити все це, якщо він призначить стратигом Хільвудія...»⁶.

Прокопіїв Турріс більше не згадується в жодному джерелі. Його місцезнаходження зазначено дуже приблизно – «лежить за рікою Істр» (ἢ κεῖται μὲν ὑπὲρ ποταμὸν Ἰστρου). Однак воно точно не описується так, як це зроблено в російському перекладі С.П. Кондратьєва «расположенный у самого берега реки Истр»⁷. Тим не менш цей помилковий переклад увійшов до радянської історіографії. Наприклад, Р. А. Наследова в 1967 р. так і говорить: «крепость Туррис, расположенная на левом берегу Нижнего Дуная»⁸.

Не дивно, що згадка міста Турріс викликала жваву дискусію серед дослідників пізньої античності, історії Візантії, історичної географії долини Дунаю. Попервах здавалося очевидним, найпростішим і тому найбільш популярним твердження про те, що Прокопій помилково називав Туррісом античне місто Тіра. На користь Тіри виступає місцезнаходження, колишня належність ромеям та занепад станом на середину VI ст.⁹

Але проти ототожнення Тіри та Турріса говорить вказівка на заснування Турріса імператором Траяном. Висловлювалася думка про те, що місцезнаходження міста аж ніяк не допомагає перекривати шлях гуннам. Мовляв, такий освічений автор як Прокопій не міг допустити подібних помилок.

П. Й. Каришковський, зокрема, вважав, що немає підстав вважати Турріс викривленим варіантом назви Тіра. Адже багато населених пунктів регіону мали у своєму складі латиномовну частину Турріс (грецькою – Піргос): вежа Неоптолема, Стратонова вежа, Турріс Мукапоріс, Лайкос Піргос. Відсутність слідів життя на Тірі VI ст. також не говорить на користь її ототожнення із Туррісом Прокопія¹⁰.

Відштовхуючись від цих аргументів, а також із накопиченням археологічних знахідок на узбережжях Дунаю, дослідники стали шукати Турріс деінде та пропонувати інші локації. Серед найбільш популярних варіантів локалізації Турріса зустрічаємо наступні:

Турну Мегуреле. Тут в декількох кілометрах від сучасного міста, на відстані близько 500 метрів від берега Дунаю і за пару кілометрів на схід від гирла Олту, розкопками розкрито фундамент вежі. Ближче, в декількох сотнях метрів – маленька річка Сиї. Берег Дунаю тут зовсім низький.

Ще в 1845 р. Август Требоніу Лавріан знайшов тут певні римські старожитності, а Григоре Точілеску у 1902 р. ідентифікував локацію із юстиніановим Туррісом. Пам'ятку датували періодом від часів Константина Великого до Юстиніана.

Григоре Флореску проводив археологічні дослідження Турну Мегуреле в період Другої Світової війни, потім їх відновив по її завершенню. На основі своїх знахідок та співставлення зі свідченнями трактату Прокопія «Про будівлі», Г. Флореску дійшов висновку, що попередня ідентифікація Турну із Туррісом Прокопія є невірною. Г. Точілеску як і А. Т. Лавріан прийняли за римські стіни – стіни, зведені вже в османський період. Г. Точілеску був введений в оману декількома епіграфічними пам'ятками римського часу, які втім потрапили в стіни Турну пізніше, а походили як і решта будівельного матеріалу з правого берега Дунаю.

Крім того Флореску зауважив, що Юстиніан би не став відновлювати траянівські укріплення на лівому березі, використовуючи будівельні матеріали з правого берега, враховуючи великий ризик втратити ці укріплення на користь варварів. Надто в той час, коли якраз таки на правому березі розгорнулася масштабна програма по відновленню та розбудові лімесу. А от в османські часи, коли, починаючи від 1417 р., обидва береги Дунаю контролювалися однією силою, це легко собі уявити. Перед османами укріплення встигли відновити валахи Мірчі Старого під назвою Нікополь Малий, але доволі швидко воно змінює назву на Турну, також відомим є і найменування Піргос, тобто також вежа, але грецькою мовою¹¹. Втім назва тут не може слугувати аргументом, оскільки доволі багато укріплень лімесу являли собою одноосібну вежу і носили відповідні назви.

В 1981 р. Г. І. Кантакузіно підтвердив, що досліджені в Турну Мегуреле укріплення насправді є середньовічними та належать до XIV ст. Крім того, розміщення Турну Мегуреле є занадто далеким на захід як від місцевостей, зайнятих антами, так і від стратегічно важливих маршрутів нападів кочовиків на Дунайський лімес. Нарешті жодні знахідки не вказують на такий масштаб поселення, який відповідав би поняттю «поліс».

Попри ці висновки та міркування розміщення Турріса біля сучасного Турну Мегуреле, що фіксується вже в деяких роботах XIX ст.¹², і зараз є загальним місцем у мережі Інтернет¹³. В загальних оглядах діяльності Юстиніана Турріс впевнено атрибутується саме як Турну Мегуреле, «де проводилися розкопки та археологічні дослідження»¹⁴. Справедливість цієї гіпотези, хай і зі знаком питання, припускав Г. Літаврін¹⁵. Та й одеська дослідниця Р. Д. Бондар вважала, що єдиною локалізованою римською фортецею на лівому березі Дунаю є Турріс, про який сповіщає Прокопій, і приводила румунську археологічну карту, на якій Турріс вміщений біля Турну Мегуреле¹⁶.

Тірігіна-Бербоші. Пам'ятка, відома вже в творах Мирона Костіна та Димитра Кантеміра, обстежена в 1836 р. та археологічно досліджена в 1959-1962 рр., розташована біля місця впадіння р. Сірет до Дунаю у залізничній станції Бербоші, безпосередньо на південь від м. Галац. Вона захищена з півночі та північного заходу валом Шедрені-Тулулучешть. На початку II ст., в умовах Дакійської війни, тобто в часи Траяна, на пагорбі Тірігіна збудовано земляний табір, пізніше поряд із ним – кам'яний каструм. Гарнізон полишив його у 270/271 р. В районі пам'ятки було знайдено черепицю із клеймами Флавієва Мезійського флоту та I Італійського легіону. Це укріплення було складовою частиною лімесу Нижньої Мезії (Місії) та контролювало проходи для кочовиків до берегів Дунаю близько до зручних місць для переправи, в районі сучасного Галацу¹⁷.

Отже укріплення засноване в часи Траяна, зручне з точки зору контролю за переправами через Дунай та рухом кочовиків в степах на північ від ріки. Присутність в регіоні антив підтверджується знахідками асоційованої з ними пеньківської кераміки в розташованих недалеко Діногеції та Верої. Поселення поряд із каструмом мало достатньо урбаністичний характер, щоби Прокопій міг назвати його містом. Його назва не зафіксована в жодних джерелах. Висловлювалися припущення про локалізацію тут Піроборідави та Діногеції, обидва припущення не ідеально відповідають повідомленням Птолемея. Натомість всі базові ознаки Турріса тут присутні. Локалізації Туррісу в Тірігіна-Бербоші дотримуються В. Велков¹⁸, А. Маджеару¹⁹, Г. Кардарас²⁰ та численні дослідники останніх десятиліть.

В літературі зрідка зустрічаються і деякі інші варіанти локалізації Турріса.

П'єтроаселе. Наявність каструма IV ст. та римських терм, досліджених у 1980-і роки, вказує на більшу значимість поселення, ніж Турну Мегуреле. Розміщувався каструм на північному краю Дунайської рівнини у самого підніжжя гір, тому стратегічного значення для охорони лімесу він не мав. Однак міг слугувати символічним подарунком антам не гірше за, наприклад, Тіру. Автором ідеї про відповідність Турріса римському каструму в П'єтроаселе є Мірча Русу. Однак ідея явно не отримала широкої популярності, через очевидну невідповідність місцеположення каструма Туррісу²¹.

Каргал. Городище біля с. Орловка (Україна), що вірогідно відповідає античному Аліобріксу, має схоже розташування із Бербоші – воно також розміщено на пагорбі, що забезпечує широкий обзір на Буджацькі степи. Водні перепони забезпечують гарний захист

укріпленню. Склад гарнізону тут був той самий, плюс частина V Македонського легіону²². В якості варіанта локалізації Турріса згадується Г. Кардарісом, котрий однак вважає кращим варіантом каструм в Бербоші²³. Як це не прикро, але багаторічна дослідниця цієї пам'ятки, Р.Д. Бондар, варіант локалізації Турріса біля Орловки навіть не розглядала.

Найбільш обережні дослідники не локалізують, але згадують Турріс в одному ряді з Бербоші, Аліобріксом, Дафною тощо²⁴, десь в регіоні Нижнього Дунаю²⁵. Але якщо обирати з-поміж запропонованих варіантів, то справедливо найбільш привабливим серед них виступає Тірігіна-Бербоші. Турну-Мегуреле не має необхідного античного шару. Турну-Мегуреле та П'єтроаселе дуже незручно розташовані відповідно до умов, вказаних Прокопієм, і обидва не мають урбаністичного характеру. Втім урбаністичний характер Тірігіни та Карталу також дуже сумнівні.

Запропоновані археологами варіанти не припинили дискусію. Знайшлися голоси на користь того, що на фоні запропонованих локацій варіант Тіри на Дністрі виглядає не так вже й безнадійно. Я. Бромберг, наприклад, зазначав, що з точки зору захисту кордонів Візантії від кочовиків, будь то протобулгари-гунни, або ж авари, місцеположення Тіри цілком придатне, набагато краще ніж Турну Мегуреле або передгір'я Карпат. Також він вказує на сарматські походи Траяна, котрі мусили бути спрямовані до межиріччя Прута і Дністра, коли він міг навіть особисто бути присутнім в Тірі та оновити її укріплення, що виправдовує прокопієву вказівку на Траяна у зв'язку із Туррісом. Єдиною неточністю в Я. Бромберга було твердження, що візантійці побудували Турріс спеціально для антів десь після 546 р., поєднуючи як невірне датування, так і активну роль візантійців в історії Турріса²⁶.

Аргументи Я. Бромберга справедливі, але і вони, як і аргументи критиків Тірської гіпотези, виходять із некритичного прочитання єдиного джерела – «Історії війн» Прокопія Кесарійського. Жоден автор не ставить питання – а що в принципі знав Прокопій про Тіру і наскільки він був компетентним щодо історії цього міста?

Прокопій був учасником багатьох історичних подій та військових кампаній. Він добре знав персидське прикордоння, театр бойових дій в Африці та Італії. Безумовно знав глибинні регіони імперії. Прокопій очевидно був добре начитаний, знав праці класичних істориків²⁷. Але важливо розуміти, що Прокопій сам не був істориком в буквальному сенсі слова, ані не знався він на географії задунайського Барбарікуму. Зокрема дністровська Тіра не згадується в жодному

творі Прокопія і навіть якщо він і знав про її існування в минулому, то міг і не співставляти прямо історичну Тіру та сучасне йому спустошене поселення за межами імперії на Дністрі. І провина в цьому лежить звісно не на самому Прокопії, а на його інформаторах.

Деякі сучасники Прокопія ще згадували Тіру. Зокрема Стефан Візантійський в своєму географічному словнику зазначає, що *Tύρας* – «місто та ріка на Евксинському Понті»²⁸. Але вже з часів Амміана Марцелліна назва ріки поступово змінюється на Данастр або Данастр. Йордан, набагато краще знайомий з Барбарікумом, віддає перевагу Данастру, хоча теж знає про ріку Тірас. За його описом Скіфія тягнеться «*tendens usque ad flumina Tyram, Danastrum et Vagosolam*» (I, v, 30). Йордан немов би розрізняє Тірас та Данастр, що може вказувати на комплікативність його переліку рік, який включає актуальні для нього назви та назви річок, які мали б бути десь там у Скіфії, але Йордан вже не певен, де саме. Прокопій же ніде не згадує не тільки місто Тіра, але і ріку Тірас.

Отже назва, яку вживали мешканці прикордоння в VI ст. щодо колишнього міста Тіра мала втратити зв'язок із назвою ріки, яка вже декілька століть була відомою як Данастр. Втративши очевидний етимологічний зв'язок з назвою ріки і сама назва Тіри могла бути викривлена. Серед латиномовного населення Місії та Дакії закономірно могла прийти назва із вторинною етимологією – від латинського слова *turtis* – вежа. Надто враховуючи аргумент П. Й. Каришковського про звичність цього елемента в топонімах на самому Дунайському лімесі, де латинська мова зберігала свою вживаність.

Так само, очевидно, не варто очікувати від Прокопія точних відомостей про історію заснування Тіри.

Але на чому Прокопій знався добре, то це на архітектурі та містобудуванні, що виказав в окремому трактаті «Про будівлі Юстиніана». На цьому аргументі спеціально зупинився А. Маджеару: Прокопій називає Турріс саме містом (*εις πόλιν ἀρχαίαν Τοῦρριν ὄνομα*)²⁹. А в цьому відношенні Прокопій був схильний до коректного вживання термінів, що позначають місто (*η πόλις*), поселення чи містечко (наприклад: *αἱ δύο αὐτὰι πόλιναι*) та укріплення (*τὸ φρούριον*), чітко розрізнені в трактаті «Про будівлі». Ромеї, які пишалися своєю належністю до великої цивілізації, були дуже скупі на приписування статусу поліс або *municipium* чи *civitas* населеним пунктам варварів, як і дрібним поселенням на прикордонні. Ані Турну-Мегуреле чи П'єтроаселе, та й скоріш за все Тірігіна-Бербоші чи Картал, не могли претендувати на звання полісу. Натомість Тіра станом на VI ст. все ще

мала зберігати візуальні сліди своєї колишньої площі, укріплень та забудови. Тож розуміння того, що колись тут був поліс, через треті руки могло знайти своє відображення в творах Прокопія.

Отже, попри очевидну неможливість довести, що Прокопій вказує напевно на Тіру, як на той населений пункт, що був наданий антам в якості платні за статус федератів Ромейської імперії, не існує і жодного категоричного аргументу проти такого ототожнення.

¹ Rance Ph. Wars // *A Companion to Procopius of Caesarea*. Brill, 2022. P. 90, 93.

² Див. напр.: Вернадский Г.В. История России. Т.І. Древняя Русь. М., 2000. С. 184; Рыбаков Б. А. Начало русского государства // *Вестник МГУ*, № 4-5, 1954. Velkov V. L'état ethnique de Dobrudža au cours du IV-Vies // *Dobrudža. Etudes ethno-culturelles*. Sofia, 1987. P. 16.

³ Литаврин Г.Г. О двух Хилбудах Прокопия Кесарийского // *Византийский временник*, 47. 1986. С. 24-30.

⁴ Брайчевский М.Ю. К истории расселения славян на византийских землях // *Византийский временник*, 19 (44). 1961. С. 129.

⁵ Strumins'kyj B. Were the Antes Eastern Slavs? // *Harvard Ukrainian Studies*. 1979–1980. Vol. 3–4. P. 790–791.

⁶ Procopius. Vol. IV. History of the wars, book VII. London – Cambridge (Mas), 1962. P. 272-275. (The Loeb Classical Library).

⁷ Прокопий из Кесарии. Война с готами / пер. С. П. Кондратьева. М.: Изд. АН СССР, 1950. С. 298.

⁸ Наследова Р.А. Вторжение славян и их расселение на территории Византийской империи // *История Византии*. Том 1. М.: Наука, 1967. С. 340.

⁹ Брун Ф. Черноморье, I, 1880, с. 167; Hauptmann L. Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VIe siècle (trad. par C. Backvis) // *Byzantion*, IV, 1927-1928, p. 146; Bromberg J. Toponymical and Historical Miscellanies on Medieval Dobroudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia // *Byzantion*, XIII, 1938, 1, p. 58-59; Вернадский Г.В. Указ. соч. С. 187. Ф. Брун активно впроваджував ідею про ототожнення Тіри та Турріса і в популярні довідникові видання для широкого загалу, напр.: Ф.Б. Заметки, относящиеся к древней топографии Новороссийского края и Бессарабии // *Новороссийский календарь на 1857 год, издаваемый от Ришельевского лицея*. Одесса, 1856. С. 416.

¹⁰ Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. Историко-археологический очерк. Киев: Наукова думка, 1985. С. 139.

¹¹ Florescu Gr. Cetatea Turnu (Turnu-Măgurele) // *Revista Istorică Română*. Vol. XV, fasc. IV. 1945. P. 432-464.

¹² Иречек К.И. История болгар / пер. проф. Ф.К. Бруна и В.Н. Палаузова. Одесса, 1878. С. 108.

¹³ Напр.: <http://danubeoldrichhistory.ro/en/turris-medieval-city/>

-
- ¹⁴ Patoura-Hatzopoulos S. L'Œuvre de reconstitution du Limes Danubien a l'époque de l'empereur Justinien 1er (territoire roumain) // *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 18. 1980, N1. P. 95-109.
- ¹⁵ Литаврин Г.Г. Указ.соч.
- ¹⁶ Бондарь Р.Д. Строительное дело Нижнедунайского лимеса (провинции Нижняя и Верхняя Мезии, Дакия) в I – середине III вв. н.э. Одесса, 2013. С. 16-17, 55.
- ¹⁷ Pârvan V. Castrul dela Poiana și drumul roman prin Moldova de Jos. București, 1913. P. 14(106)-27(119); Бондарь Р.Д. Указ.соч. С. 51-55.
- ¹⁸ Velkov V. *Op.cit.* P. 17.
- ¹⁹ Madgearu A. The placement of the fortress Turris (Procopius, *Bell.Goth.*, III.14.32-33) // *Balkan Studies* 33, 1992, no. 2, p. 203–208.
- ²⁰ Kardaras G. The Byzantine-Antic treaty (545/46 A. D.) and the defense of Scythia Minor // *Byzantinoclavica – Revue internationale des Etudes Byzantines*, LXVIII. 2010. #1-2. P. 74-85.
- ²¹ Див.: Madgearu A. *Op.cit.* P. 205–206.
- ²² Бондарь Р.Д. Указ.соч. С. 53-55.
- ²³ Kardaras G. *Op.cit.* P. 78.
- ²⁴ Suceveanu A., Barnea A. *La Dobroudja Romaine*, Bucarest, 1991. P. 173, 256-257.
- ²⁵ Kazanski M. The land of the Antes according to Jordanes and Procopius // *The Steppe lands and the world beyond them: studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday*. Iași, 2013. P. 39.
- ²⁶ Bromberg J. Toponymical and Historical Miscellanies on Medieval Dobroudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia // *Byzantion*, XIII, 1938, 1, p. 58-59.
- ²⁷ Див. напр. Mecella L. *Procopius' Sources // A Companion to Procopius of Caesarea*. Brill, 2022. P. 178-193.
- ²⁸ Stephani *Byzantii ethnicorum quae supersunt / Augusti Meinekii*. T. I. Berolini, 1849. P. 642.
- ²⁹ Madgearu A. The placement of the fortress Turris (Procopius, *Bell.Goth.*, III.14.32-33) // *Balkan Studies* 33, no. 2, 203–208.

Перелік скорочень

Abbreviations

- АА – Археологический альманах. Донецк.
АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АЗ – Археологические записки Донского археологического общества.
АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев,
Штиинца.
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия
АПУ – Археологічні пам'ятки України
БФ – Боспорский феномен
БЧ – Боспорские чтения
ВДИ – Вестник древней истории
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДП – Древнее Причерноморье. Одесса.
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и
древностей
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.-Л.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва;
Ленинград: АН СССР.
НАРМ – Національний архів Республіки Молдова.
ОВ – Одесский вестник
СА – Советская археология
СП – Стародавнє Причорномор'я. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова
ССПК – Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя
ACSS – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
BSPF – Bulletin de la Société préhistorique française. Paris.
FGH – Die Fragmente der Griechischen Historiker.
IOIb – Надписи Ольвии. 1968.
IOSPE, I² (*IFE I*²) – Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis
Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916. Vol.1. Ed.2.
*IFE I*² – Latishev B. 1916. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti
Euxini Graecae et Latinae. Petropolis
SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
SEG – Supplementum epigraphicum Graecum
SP – Stratum plus
TE – Theatrum europaeum

БІОІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Дьомін О. Б.</i> Рецензії в контексті персональної наукової історії професора П. Й. Каришковського	5
<i>Левченко Г. С.</i> Публікації з археології на сторінках газети «Одесский вестник» (1820-ті – 1830-ті рр.)	11
<i>Сапожников І. В., Айсфельд О.В., Корчемна І.С.</i> Програма ОТІС 1882–1884 років з археолого-історико-етнографічного опису міст і сіл Причорномор'я та Приазов'я.....	18
<i>Музичко О. Є.</i> Діяльність Ф. І. Успенського в Одесі: питання про школу істориків видатного вченого	29
<i>Лиман С. І.</i> Середньовічна історія слов'янських народів у творчості Степана Михайловича Кульбакіна: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1904–1919)	44
<i>Гордієнко Д. С.</i> «Слово о полку Ігоревім» Володимира Перетца в історії української археології	51
<i>Попова Т. М.</i> «Ідея ритму» в науковій спадщині П.М. Біцилли (до дня пам'яті).....	65
<i>Налівайко А. О.</i> Джерелознавство середніх віків в дослідженнях Л. Беркута	75
<i>Левченко В. В.</i> Доля археолога: штрихи до біографії В. О. Пора-Леонович (до 80-х роковин від дня смерті)	82
<i>Майборода П.А.</i> З історії кафедри стародавнього світу та середніх віків Одеського університету. Частина І. Кафедра історії стародавнього світу в 1934–1941 рр.....	90
<i>Венгер А.Г.</i> Внесок Миколи Ковальського (1929–2006) у вивчення наративних джерел доби пізнього середньовіччя	102
<i>Степанян К. І.</i> До питання морфології та типології історичних соціокультурних спільностей	108

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Піструїл І. В.</i> Скребки типу «Carene» верхньопалеолітичного поселення Анетівка II.....	122
<i>Главенчук А. В.</i> Зображення вагітних жінок в мобільній пластиці на верхньопалеолітичному поселенні Анетівка 2	130
<i>Кіюсак Д. В.</i> Восьме тисячоліття до н. е. на Півдні України	137
<i>Тоцев Г. М.</i> Неолітичні могильники Мамай-Гори	144
<i>Пересунчак О. С.</i> Антропоморфна статуетка з трипільського поселення Тополі	149
<i>Бурдо Н. Б.</i> Усатівська культура. 100 років польових досліджень ..	158

<i>Іванова С. В.</i> Соціальний та хронологічний аспекти в археології (Буджацька ямна культура).....	166
<i>Агульников С.</i> Перехідний період від епохи пізньої бронзи до раннього залізного віку в Пруто-Дністровському межиріччі.....	171
<i>Яцук О. Ю.</i> Типологічне та технологічне розмаїття скляних намистин з високим вмістом міді в Центральній Італії ранньої залізної доби.....	175

ЕЛЛІНСЬКА ОЙКУМЕНА ТА АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

<i>Туренко В. Е.</i> Образ друга і ворога в архаїчній ліриці	184
<i>Вар'ян О. О.</i> Nothoi та образ ідеального громадянина у Стародавніх Афінах	190
<i>Одрін О. В.</i> «Північні греки»: штучний термін чи історико-культурна реальність?	199
<i>Орлик О. Ю., Демчук С. А.</i> Культ Деметри у грецьких полісах Північного Причорномор'я	207
<i>Самойлова Т. Л.</i> Основні етапи економічного розвитку Офіусси-Тіри	214
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М.</i> Теменос Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу в архаїчну та ранньокласичну епохи	222
<i>Ніколаєв М. І.</i> Хронологічне підґрунтя історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х.	226
<i>Папанова В. А.</i> Бронзові вироби з приміських садиб Ольвії	234
<i>Зелінський А. Л.</i> Датування візиту птолемейської військово-морської ескадри до Боспорського царства	240
<i>Савельєв О. К., Красножон А. В., Савельєва К. С.</i> Дослідження в південно-західній частині Тіри-Білгорода в 2020–2021 рр. (попередні результати).....	247

PAX ROMANA

<i>Баукова А. Ю.</i> Історична гідрогеографія північної частини римської провінції Азія в світлі писемних та нумізматичних джерел	257
<i>Кумінова К. А.</i> Образ Індії у «Флоридах» Апулея: історіографія проблеми.....	266
<i>Береговий В. Б.</i> Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії	275
<i>Драгомирецька О. Г., Федорук А. В.</i> Римська спата з могильника біля с. Оселівка: про пізньоантичне озброєння з території Середнього Подністров'я	279

<i>Шевченко О. Б.</i> Дослідження дитячих поховань на прикладі кочових сарматів	284
---	-----

НУМІЗМАТИКА ТА СФРАГІСТИКА

<i>Ізбаиш-Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О.</i> Корпус монет царя Скіла з архіву П. Й. Каришковського	289
<i>Бондаренко А. О., Снитко І. О.</i> Нумізматичні знахідки античного часу з району солоного озера Оджиголь на Херсонщині в контексті початку економічного освоєння ольвіополітами західної частини Гілеї	292
<i>Bodzek J., Zajac B.</i> Olbian Coins Struck in the 1st century AD Found in Central Europe	298
<i>Янов Д. М., Корнусова І. В.</i> Фантазійні підробки античних монет в колекції Одеського археологічного музею	307
<i>Пивоваров С. В., Калініченко В. А.</i> Нумізматичні та сфрагістичні матеріали з городища другої половини XIV ст. в Зеленій Липі	314

ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

<i>Луговий О. М.</i> Турріс Прокопія Кесарійського та Тіра в VI ст.	323
<i>Лагодич В. Ю.</i> Війна з аварами імператора Маврикія: до питань хронологічних та географічних меж протистояння	332
<i>Kolomiets O. O.</i> To the Question of the Peculiarities of the Use of Building Materials in the Temple Architecture of the Middle and Late Byzantium	341
<i>Димидюк Д. А.</i> Використання дротиків у Вірменії епохи Багатидів (кінець IX – середина XI ст.)	343
<i>Головко О. Б.</i> Свідectво католицького місіонера Бруно Кверфуртського про його подорож до Східної Європи (1008 р.).....	352
<i>Сидоров Г. В.</i> Болгарсько-татарський похід на Константинополь в 1264-1265 рр. та дискусія щодо ролі Ногая в ньому	363
<i>Ліхтей І. М.</i> До питання про коронацію 1261 року чеського правителя Пршемисла Отакара II	370
<u>Добролюбський А. О.</u> «Присмак глінисті»	380
<i>Гулевич В. П.</i> Про виникнення та призначення замку Караул	390
<i>Пилипчук Я. В.</i> Падіння Угорського королівства. Угорщина при Ягеллонах (1490–1526)	398
<i>Федчук О. Б.</i> Образ Кримського ханства в британській свідомості XVI–XVIII ст.	408

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Казакевич Г. М.</i> Зі Скіфії до Скоттії: довге відлуння середньовічної легенди про скіфське походження ірландців	417
<i>Воротняк І. Д., Данилів М. В.</i> Мотиваційні витоки походів вікінгів: дискурс скандинавських джерел	424
<i>Стасюк О. В.</i> Августин проти Робін Гуда: походження милостині та наміри благочинця у творах середньовічних каноністів (XII–XIII ст.)	435
<i>Чепіженко В. В.</i> Леді де Моун: поважна вдова та вмільй підприємець	443

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ

<i>Ціватий В. Г.</i> Інституціональна історія дипломатії та комунікативних практик Європи в добу Середньовіччя і Ранньомодерного часу: моделі комунікації, комунікативні технології, особливості міжкультурної комунікації.	455
<i>Побуцька С. С., Пількевич А. Л.</i> Поява та розвиток нової ідеологічної моделі держави і канонічного права крізь призму ранньої англійської Реформації (1529–1553 рр.)	463
<i>Демчук С. А.</i> Поняття сучасного у нідерландській культурі першої половини XVI століття	470
<i>Івченко О. С.</i> Політичні витоки ідеології конституційного роялізму.	479
<i>Немченко І. В.</i> Апологія повстання в політичній творчості Олджернона Сіднея	485
<i>Гребцова І. С.</i> Національні мотиви у творчості фламандських майстрів живопису Пітера Брейгеля старшого і Якоба Йорданса	489
<i>Тоцький П. М.</i> Варенн 1791 р.: конституційна криза чи уроки моралі?	500

In memoriam

<i>Немченко І. В., Луговий О. М., Чепіженко В. В.</i> Андрій Олегович Добролюбський (18 квітня 1949 р. – 28 вересня 2023 р.).....	513
<i>Красножон А. В.</i> На смерть професора Андрія Добролюбського.....	516
Перелік скорочень	518